

Українська наука поповнилася вагомим здобутком із пресології та літературознавства, яким, безумовно, є перший том видання «Українська преса в Україні та світі XIX–XX ст.». Відрадно, що цей початок є тривким підмурком майбутнього тридцятишого корпусу матеріалів вітчизняної гуманітарної науки.

*В.А.Качкан (Івано-Франківськ),
М.І.Сулятицький (Івано-Франківськ)*

Орлик В.М.

Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: Монографія. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

На завершення другого десятиліття існування незалежної України, коли суспільство всією мірою відчуло на собі катастрофічні наслідки дилетантських економічних експериментів некомпетентних лідерів, результатом котрих стало істотне скорочення чисельності населення держави, нарешті, увагу наукової громадськості привернули проблеми історичного досвіду проведення фінансової політики на території її земель у минулих століттях. Враховуючи це, ґрунтовне дослідження В.М.Орлика має особливу актуальність для подальшої ефективної розбудови соціально-орієнтованої ринкової економіки в Україні.

Характеризуючи значення теми, автор справедливо вказує, що активні пошуки законодавцями й економістами ефективної моделі фінансової системи України все гостріше виявляють пов'язані з нею нові (а часто і старі) проблеми. Тому особливої ваги набувають студії з історії відповідної політики та законодавства (с.3).

У вступній частині вченим чітко визначено мету дослідження й досконало сформульовано його методологічну базу. За його переконанням, минуле податкової системи, як і всієї фінансової, лежить у площині перетину трьох наук: історії, права та економіки. Такий міждисциплінарний підхід вимагає використання особливого наукового інструментарію. Зокрема, крім традиційних історичних методів (синхронного, діахронного, порівняльного, ретроспективного, структурно-системного, статистичного), як мінімум необхідне застосування формально-юридичного й економічного аналізу. Це передбачає вміння користуватися юридичними термінами і конструкціями, дозволяє використовувати законодавчу базу як умовну систему координат дослідження. Застосування економічних методів дає можливість зрозуміти природу, механізми та наслідки відповідних процесів у державі. Чи не найважливішою теоретичною парадигмою проведення вивчення історії фінансової політики в Україні є чітке визначення її понятійно-категоріального апарату (с.6). У цьому плані необхідно погодитися з ученим. Адже свого часу ще видатний французький просвітитель Р.Декарт зазначав, що однакове розуміння певних термінів різними дослідниками зніме половину проблем і непорозумінь у науці.

Проводячи обширний аналіз історіографії проблеми, автор досить вдало здійснив класифікацію використаних під час написання книги наукових праць з ряду напрямків. Примітним є той факт, що під час ретельного дослідження дореволюційної літератури та інших студій дослідник характеризує як позитивні сторони окремих наукових розвідок, так й їх недоліки. Це дає можливість читачеві побачити об'єктивну картину історіописання податкової політики царської імперії в Україні в дореформений період. У висновках до аналізу історіографії вчений стверджує, що проблема має певне висвітлення в літературі. Джерелознавчий масив охоплює здебільшого наукову спадщину сучасників тієї епохи: вчених-теоретиків і практиків – співробітників підрозділів Міністерства фінансів Російської імперії, у котрій переважало досить характерне для студій другої половини XIX – початку XX ст. формально-юридичне висвітлення теми. У повоєнній вітчизняній історіографії проблеми фінансової політики розглядалися в контексті історії експлуатації селянства державою та поміщиками й розгортання класової боротьби, тому не знайшли належного висвітлення в літературі (с.40). На нашу думку, в сучасній як російській, так і українській та зарубіжній історіографії поставлена дослідником проблема є абсолютно занедбаною. А тому вихід у світ цієї фундаментальної праці є знаменною подією у вітчизняній історичній науці.

Справляє істотне враження значний обсяг архівних документів, котрі було використано під час написання книги. Адже автором опрацьовано матеріали 45 фондів 12 архівних установ України й Росії, Інституту рукописів НБУ ім. В. Вернадського та ін. Широке використання документів надає монографії особливої цінності. Адже свої висновки дослідник обґрунтовує саме за рахунок використання первинних матеріалів. Заслугує схвалення постійне залучення автором законодавчих джерел, а саме – Повного зібрання законів Російської імперії тощо.

Органічно книгу поділено на чотири розділи. Перший – «Фіскальна складова інкорпораційних процесів Російської імперії в Україні» – розпочинається ретельним вивченням фінансової політики козацької держави. На думку дослідника, аналіз податкових систем Гетьманщини і Війська Запорозького Низового, як українських автономій у складі імперії Романових, свідчить про наявність у них багатьох спільних рис (с.46).

Далі на широкому історичному тлі вчений характеризує наступ царського самодержавства на ресурси українських регіонів та їх залучення до загальноімперських доходів. Зі щемом у серці автор описує, як за часів Петра I відбувалися реформування патріархальної фінансової системи Гетьманщини й залучення її матеріальних коштів до загальноросійської казни. Разом із тим відмічається, що після смерті цього царя відповідна політика імперії в Україні дещо пом'якшилася (с.58). Воістину на пам'ять приходять слова Т.Г.Шевченка про роль російських самодержців у долі регіону: «...це той первий, що розпинав нашу Україну, а вторая доконала вдову-сиротину...».

Дійсно, не набагато покращилася ситуація і в наступний період. Царська імперія поступово, але невпинно здійснювала інкорпорацію українських земель до орбіти свого життєвого простору. Вчений стверджує, що митна політика стає першою складовою фінансової, котру російська влада не лише підпорядкувала собі, а й уніфікувала стосовно до загальноімперської, законодавчо започаткувавши остаточне поглинання відповідної української системи (с.58).

Аналізуючи основні тенденції в галузі державних фінансів царської Росії, автор звернув увагу на погіршення стану останніх через безперервні війни. За його переконанням, у той період фінансова політика вимагала негайного реформування, ліквідації феодальної податкової системи, зменшення військових видатків, розвитку конкурентної промисловості та товарного землеробства, які були неможливими без змін у самому суспільстві й ліквідації кріпацтва і, головне, без кардинальних перетворень державного механізму (с.120).

У заключній частині першого розділу історик досліджує військові поселення царської імперії на теренах українських земель. Він стверджує, що в губерніях, де вони дислокувалися, з'явилася частина населення, звільнена від оподаткування. Це спровокувало значний дисбаланс у стягненні земських повинностей. Ситуація стала загрозливою (с.124). Разом із тим автор відзначає, що в тих районах, у яких розташовувалися військові поселення, значного розмаху набув розвиток фінансово-кредитних відносин (с.130).

У висновках до розділу вчений справедливо вказує, що, висвітлюючи наступ російського абсолютизму в Україні, несправедливо забувати й вітчизняних лідерів, для котрих питання особистого збагачення стояло понад усе, зокрема гетьманів І.Брюховецького, І.Самойловича, І.Мазепи, І.Скоропадського, полковників, сотників, інших представників козацької старшини, які своїми діями не те що не розвивали творіння гетьмана Б.Хмельницького, а всіляко руйнували його, визискуючи населення непомірними поборами, сформувавши гіпертрофовану податкову систему, котра була приречена на неминучий крах (с.137). На думку автора, фінансова політика царської імперії в українських губерніях у другій половині XVIII – на початку XIX ст. мала певні відмінності від тієї, що провадилася в російських етнічних. У той же час вона була типовою для нових приєднаних територій і залежала від багатьох внутрішніх та зовнішніх чинників, зокрема ставлення місцевих еліт до Санкт-Петербурга, їхніх сепаратистських і автономістських поглядів, економічного стану регіону, ймовірної військової загрози й ін. (с.140)

Другий розділ присвячено вивченню податкової політики як в імперії у цілому, так і в українських губерніях зокрема. На його початку автор ретельно аналізує історію органів управління країни до 1802 р. Він відмічає, що попередня приказна система, котра панувала до Петра I, була не лише неефективною, а й шкідливою (с.142). Після його реформ фіскальне управління імперією було сконцентровано в фінансових колегіях. Важливі функції у цій галузі отримав і Сенат.

Проте з часом діяльність колегій було визнано неефективною, й за часів Катерини II на зміну їм запроваджено експедиції, які виконували фіскальні функції. Головною особливістю останніх стало те, що в їх діяльності було закладено принципи децентралізації державного управління та залучення до нього місцевих дворянських і міських товариств. З кінця XVIII ст. на зміну експедиціям поступово було введено міністерську систему управління.

Вивчаючи діяльність та структуру Міністерства фінансів, дослідник ретельно простежує функції й повноваження його складових частин і місцевих підрозділів. На високому фаховому рівні він показує роль та значення казенних палат і казначейств у системі імперського управління на території України у дореформений період.

З великим інтересом сприймається матеріал про історію запровадження російських митних органів на українських територіях. Завдяки залученню до наукового обігу раніше маловідомих архівних документів, законодавчих джерел та свідчень сучасників автору вдалося висвітлити питання про заснування митниць на південно-західних кордонах імперії. Особливу увагу привертає запровадження в Одесі спеціального режиму порто-франко, який дав значний поштовх для розвитку ринкових відносин у регіоні й істотного економічного піднесення Новоросійського краю. Автор справедливо відзначає, що протягом першої половини XIX ст. в прикордонних українських губерніях сформувалася чітка система митних органів, котра мала велике значення для регулювання зовнішньоекономічної діяльності держави і впливала на господарський та культурний розвиток регіону (с.189).

Далі в розділі висвітлюється роль у впровадженні податкової політики Міністерства державних маєтностей й його місцевих підрозділів – таких, як палати управління останніх та селянські адміністрації. Особливе зацікавлення викликають наведені дослідником матеріали про службові зловживання в сфері стягнення податей представників селянських адміністрацій (с.212).

Заключна частина розділу висвітлює значення Міністерства внутрішніх справ і підпорядкованих йому владних структур у впровадженні й стягненні податків в Україні.

У висновках до розділу дослідник відмічає, що в зазначений період спроби влади зробити податковий апарат максимально ефективним для виконання завдань із забезпечення бюджету чи, як його тоді називали, державного розпису були досить часто не дієвими. Адже головне, на що звертали увагу урядовці, була максимальна простота податкового адміністрування та його дешевизна, переважно безоплатність (с.241).

Найбільший за обсягами є третій розділ – «Оподаткування в українських губерніях». У його першій частині здійснено глибоке вивчення значення населення регіону в фіскальній політиці Росії. З надзвичайною ретельністю дослідник здійснив кропіткий аналіз еволюції подушного податку як у селянському середовищі, так і серед козаків та міщан України у дореформений період.

Особливе зацікавлення викликає підрозділ, присвячений гільдійським зборам. Дослідник указує, що перетворення гільдій на фінансовий інститут, а також їх чітка правова регламентація пов'язані з іменем Катерини II, зокрема з її маніфестом від 17 березня 1775 р., за котрим купці звільнялися від сплати подушного оподаткування. Для них відтепер встановлювалися три гільдії, належність до яких і визначала розміри зборів із капіталу (с.306). Далі автор розкриває значення реформи Є.Ф.Канкріна для вдосконалення фінансової системи імперії й її наслідки для населення українських земель та ін.

Привертає увагу підрозділ, присвячений податкам за етнічною і релігійною ознаками. Завдяки кропіткому аналізу дослідником законодавчої бази тих часів можна дізнатися, що, приміром, єврейське населення українського регіону, крім подвійної податі, сплачували ще й такі збори, як коробковий та свічковий. Крім того, автор на підставі архівних джерел розповів про систему відкупів на ці останні. Зі сторінок книги дізнаємося, що в царській Росії для євреїв існував навіть збір на носіння національного одягу. Відповідне навантаження для татарського населення Кримського півострова та колоністів було набагато меншим, оскільки стосовно перших імперський уряд проводив більш пом'якшену податкову політику, котра мала на меті піднесення економічного потенціалу регіону, а колоністи за чинним у той період законодавством мали значні пільги для заснування в межах царської Росії своїх господарств.

У заключній частині третього розділу вчений простежує історію стягнення інших видів податків, зборів та мит. Значний інтерес викликає наведений дослідником матеріал

про оподаткування виробництва алкоголю і торгівлі ним. З нього дізнаємося, що за право займатися цими видами діяльності окремі верстви місцевого населення сплачували спеціальні податки. В цьому плані ситуація на території українських земель була дещо кращою порівняно з великоросійськими, де панування державної монополії на виробництво й продаж алкоголю, яка знайшла своє втілення у системі царських кабаків із цілувальниками та кабацькими головами, мало тяжкі наслідки для місцевого населення і певною мірою відобразилося на його національному менталітеті й етнічній психології.

З великою ретельністю історик здійснив аналіз стягнення російськими службами акцизних зборів із торгівлі сіллю, цукром, тютюном та гербового, котрий було встановлено на спеціальний папір, який використовувався в імперському діловодстві.

Узагальнюючи матеріал по розділу у висновках, автор відзначає, що в основі податкової політики царської імперії в Україні лежав поділ суспільства на податні й неподатні стани. Головними у бюджеті були такі прямі податки, як подушне та оброчна подать. Окрім основного поділу платників останніх за становими ознаками, існувало ще й оподаткування за релігійним принципом, котре поширювалося на єврейське населення українських земель. Регіональні особливості відповідної політики імперії Романових, на думку вченого, знайшли своє віддзеркалення в податках із купецтва і торговців трьох південних губерній України – Катеринославської, Таврійської та Херсонської, особливо ряду пільгових міст цього краю, що, з одного боку, давало значний поштовх до розвитку внутрішньої й зовнішньої торгівлі, формування ринкових відносин у сільському господарстві півдня України, його товаризації, а з іншого, – гальмувало розвиток місцевої промисловості (с.432).

Останній розділ монографічного дослідження цілком і повністю присвячено місцевому оподаткуванню. В першій його частині історик розглядає компетенцію земських зборів, до якої відносить: поштовий, утримання мостів, переправ та доріг, ремонт будівель, побудованих місцевим коштом, й ін. Дослідник звертає увагу на повний хаос і правовий нігілізм у стягненні цих податків та відмічає, що коли грошові земські повинності держава все ж намагалася регламентувати й увести в правові рамки, то натуральні, особливо квартирна, шляхова та підводна, і надалі залишалися нерегульованими, залежали від сваволі місцевих властей, переважно земської й міської поліції, а губернські установи не звертали на це ніякої уваги (с.447).

Вивчаючи міські збори, вчений здійснює класифікацію та простежує історичну еволюцію їх запровадження й стягнення. Обсяги останніх він прямо пов'язує зі станом міських бюджетів і відмічає, що проблема їх дефіцитності була типовою для більшості губернських міст Російської імперії, на плечі котрих держава переклала значні витрати з утримання місцевих владних структур. Тим часом губернські правління зверталися до міністра внутрішніх справ із проханням збільшення ставок існуючих міських податків та введення нових (с.493–494).

На завершення розділу історик простежив еволюцію мирських зборів, які, за його переконанням, стосувалися лише внутрішніх потреб волосних або сільських товариств, ділилися на обов'язкові й добровільні та використовувалися на утримання запасних хлібних магазинів, пожежного інструменту, плату виборним посадовцям й ін.

У висновках дослідник відмічає, що саме місцеві, зокрема міські, податі і збори вийшли за межі податних станів. Проте часткові й переважно локальні заходи центральних та місцевих владних структур – такі, як оподаткування нерухомості всіх верств населення деяких міст, коли розмір податкового платежу залежав він майнового стану платника, не могли вирішити весь комплекс проблем (с.503).

У загальних підсумках дослідження автор стверджує, що значна увага приділялася збереженню фінансових преференцій еліт. Особливо це стосувалося податкової політики (с.505–506). На думку вченого, саме простота управління цією системою провокувала Санкт-Петербург на створення «дешевого» податкового апарату (с.508).

Завершується монографія такими словами: «Існує теза, що податки є платою за користування плодами цивілізації. Проведений аналіз податкової політики Російської імперії в Україні в дореформений період свідчить, що такою платою були місцеві податки і збори, адже саме земським, міським і мирським коштом проводилися будівництво й ремонт громадських споруд, благоустрій населених пунктів, утримувалися лікарні й школи... Російські загальнодержавні податі – подушне, гільдійські (процентні) збори й оброчна подать у кінці XVIII – середині XIX ст. не створювали й тим більше не підтри-

мували блага цивілізації, – вони утримували двір Романових, бюрократичний апарат, військове й морське відомства та фінансували мілітарну політику російського самодержавства» (с.514).

Підсумовуючи сказане, слід звернути увагу дослідника на необхідність більш детального вивчення співвідношення паперових і металевих грошей у дореформений період. Це можна було б показати окремою таблицею. Річ у тому, що тоді була велика інфляція й відтворення її темпів у такій серйозній науковій праці було б конче необхідним. На нашу думку, доцільно було б здійснити більш ширше відтворення тогочасного фону тих економічних процесів, які відбувалися в державі й спричиняли подальшу еволюцію податкової системи та труднощі в її роботі. Розкриваючи сутність коробкового збору та аналізуючи законодавчі акти, які регулювали його стягнення (Положення 1839, 1844 рр.), автор, на жаль, не простежив загальної тенденції політики урядів Олександра I та Миколи I щодо єврейського етносу. Монографія значно виграла б, якби розлогі таблиці, вміщені у ній, було винесено в окремі додатки, які можна було б наповнити різноманітним статистичним і документальним матеріалом із теми дослідження. Наведені зауваження і побажання ніяким чином не применшують великого наукового значення монографічного дослідження і мають суто рекомендаційний характер.

На завершення хочеться висловити щире подяку В.М.Орлику за створену ним добротну працю. Необхідно визнати, що автор успішно дослідив одну з малорозроблених проблем вітчизняної історії вказаного періоду, котра актуальна не тільки в науковому, а і в суспільно-політичному та економічному плані. Монографія може бути навчальним посібником для економістів, соціологів та етнологів, корисною для всіх, хто цікавиться історією України. Плекаємо надію, що ця фундаментальна праця буде опублікованою ще не один раз, а В.М.Орлик продовжить свої творчі пошуки у царині вітчизняної історії фінансів XIX – початку XX ст. та порадує читачів своїми новими творчими здобутками.

В.Б.Молчанов (Київ)

Ткаченко В.В.

Наука у суспільно-політичному дискурсі розвитку УРСР (20–30-ті рр. XX ст.): Монографія. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2009. – 375 с.

Міжвоєнному періоду історії вітчизняної науки присвячено значний масив літератури, що вийшла протягом останніх двох десятиріч. Різних аспектів проблеми торкалися у своїх дослідженнях такі провідні вітчизняні та зарубіжні вчені, як С.Водотика, С.Кульчицький, Ю.Шаповал, В.Даниленко, Г.Касьянов, Г.Костюк, З.Лихолобова, Л.Новохатько, В.Нікольський, Н.Литвин, В.Іноземцев, Т.Гунчак, І.Білас, М.Восленський, А.Авторханов, Р.Конквест, Е.Карр, Р.Пайпс, Л.Грехем, С.Кара-Мурза та ін. Вони розглянули загальні соціально-політичні процеси, які визначали основні напрямки розвитку українського суспільства у міжвоєнний період, що вплинули на зміст і форми державної політики стосовно науки та наукової інтелігенції в УРСР. У працях цих та інших авторів розглянуто також окремі аспекти загального суспільно-політичного контексту її розвитку, питання внутрішньої будови, планування, становлення й розбудови мережі наукових установ, зміцнення матеріально-технічної бази тощо. Але у сучасній українській історіографії відсутнє системне й комплексне дослідження, присвячене розвитку української науки у зазначений період, недостатньо розкриті суперечності партійно-радянської політики, її стратегічні прорахунки.

Автор рецензованої праці поставив перед собою завдання системно розглянути історію української науки в дискурсі суспільно-політичного розвитку українського суспільства 1920–1930-х рр. Для досягнення вказаної мети він докладно проаналізував існуючі теоретико-методологічні підходи до проблеми; визначив основні напрямки політики щодо науки у зазначений період; виявив її основний зміст, детермінанти й наслідки; розглянув систему організації української науки у міжвоєнний період; об'єктивно оцінив адекватність проваджуваної структурної політики в контексті наукових завдань та соціально-економічної політики в цілому; дав оцінку рівню розвитку головних напрямків наукових досліджень та провідних наукових шкіл; реконструював